

ПІДЛІТКОВА АГРЕСИВНІСТЬ ТА ШЛЯХИ ЇЇ КОРЕКЦІЇ

Зміни у житті сучасного українського суспільства характеризуються наявністю труднощів не лише у соціально-економічній та політичній сферах, але й у моральній та психологічній. Нестабільність економіки, руйнування старої системи цінностей, зниження життєвого рівня значної частини населення країни породжує внутрішні конфлікти, емоційну напругу та агресію. Особливе занепокоєння викликає зростання рівня дитячої та підліткової агресії. У цьому контексті у психолого-педагогічній науці особливої актуальності набувають дослідження, спрямовані на пошук шляхів попередження та подолання агресивних тенденцій у поведінці дітей і молоді. У центрі уваги науковців знаходяться такі аспекти, як: визначення поняття, виявлення функцій агресії, її зовнішніх та внутрішніх детермінант, чинників, що обумовлюють прояви агресії, виявлення вікових та індивідуальних особливостей агресивних тенденцій у поведінці та способів запобігання їй.

Метою дослідження є вивчення вікових особливостей проявів агресивності у підлітковому віці та визначення можливостей їх корекції у поведінці та діяльності. Для досягнення мети і розв'язання поставлених завдань нами були використані теоретичні (аналіз наукової літератури з досліджуваної проблеми) та емпіричні методи (спостереження, тестування, бесіда, проєктивні методи), методи математичної обробки результатів дослідження (кореляційний аналіз, статистичний аналіз, проведений за t-критерієм Стьюдента).

На першому етапі емпіричного дослідження було виявлено ознаки агресивності та форми її проявів у соціально адаптованих та дезадаптованих підлітків. На другому етапі був здійснений порівняльний аналіз структури міжособистісних стосунків даних груп школярів. На третьому етапі психологічного дослідження порівняльний аналіз проводився з визначення особистісних властивостей соціально дезадаптованих (з високим рівнем агресивності) та соціально адаптованих (з невисоким рівнем агресивності) підлітків.

Ключові слова: *агресивність, агресія, агресивна поведінка, підлітковий вік, соціальна дезадаптація.*

Постановка проблеми. Проблема агресивної поведінки найгостріше постає у підлітковому віці, коли здійснюється перехід до нового щабля розвитку особистості, адже посилюється негативізм, частішають випадки проявів жорстокості та агресивності. Підвищена агресивність підлітків є однією з найбільш гострих проблем не лише для педагогів і психологів, а й для суспільства у цілому. Статистика свідчить про зростання злочинів,

антисоціальних дій, що здійснюються підлітками та молоддю. Зростаюча хвиля підліткової злочинності та збільшення кількості дітей, схильних до агресивних форм поведінки, висувають на перший план завдання вивчення психологічних умов, які викликають подібні явища. З огляду на цей факт надзвичайно важливо зрозуміти, що саме спричиняє прояв агресії серед учнів підліткового віку.

Мета дослідження полягає у діагностиці агресивності та її проявів в підлітковому віці та у розробці програми психокорекційної роботи по подоланню цих проявів. Основними завданнями є розкриття сутності агресивності особистості та її основних детермінант; виявлення ступеня підліткової агресивності, розробка програми психокорекційної роботи з подолання проявів агресивності у підлітків.

Виклад основного матеріалу та результатів дослідження.

Методи дослідження. Теоретичний аналіз та узагальнення джерел з досліджуваної проблеми, спостереження, бесіда, тестування, проєктивні методи. У роботі використовувались такі методики: соціометрія; референтометрія; опитувальник агресивності А. Басса - А. Дарки; методика діагностики міжособистісних стосунків Т. Лірі; методика діагностики рівня тривожності Ч. Д. Спілбергера - Ю. Л. Ханіна; проєктивна методика «Неіснуюча тварина»; проєктивна методика Л. Сакса і В. Леві «Незакінчені речення». Одержані в результаті дослідження дані підлягали якісному та кількісному аналізу (кореляційний аналіз, статистичний аналіз, проведений за t-критерієм Стьюдента).

Результати. Порівняльний аналіз результатів емпіричного дослідження форм проявів агресивності двох груп підлітків (соціально адаптованих та дезадаптованих) дозволив виявити якісні та кількісні відмінності особливостей їх агресивної поведінки.

У соціально адаптованих учнів середнього шкільного віку виявлено схильність проявляти агресію в прихованій формі (непряма агресія, роздратування, почуття провини, негативізм). Соціально дезадаптовані підлітки тяжіють до відкритих форм агресивного реагування (переважання фізичної та вербальної агресії).

Для порівняння рівня вираженості форм агресії вказаних вище груп підлітків був застосований статистичний аналіз, проведений за t-критерієм Стьюдента. Була виявлена статистична різниця показників соціально дезадаптованих та адаптованих підлітків на рівні $p < 0,01$ для таких форм агресії, як фізична та вербальна. Для інших форм агресії статистично достовірної різниці між діагностичними показниками виявлено не було.

Емпіричне дослідження виявило також низький ступінь емоційного благополуччя та відчуженість соціально дезадаптованих підлітків з високим рівнем агресивності в учнівському класі, що спонукає їх до правопорушень. Соціально дезадаптовані підлітки з низьким та середнім рівнем агресивності мають значно вищий соціальний статус і престиж у групі ровесників.

Порівняльний аналіз особистісних властивостей соціально дезадаптованих (з високим рівнем агресивності) та соціально адаптованих (з невисоким рівнем агресивності) підлітків передбачав, насамперед, виявлення рівня ситуативної та особистісної тривожності даних груп школярів.

З метою встановлення характеру взаємозв'язку рівня ситуативної та особистісної тривожності підлітків і їхнього рівня форм агресії за методикою А. Басса - А. Даркі було проведено кореляційний аналіз. Це дозволило встановити існування тісного статистично значущого зв'язку між рівнем особистісної тривожності підлітків і їхнім рівнем фізичної та вербальної агресії. Це дає підстави дійти висновку, що між рівнем особистісної тривожності та фізичної та вербальної агресії існує тісний функціональний зв'язок. У роботах, присвячених вивченню взаємодії тривожності та агресивності, підкреслюється, що від їх характеру багато в чому залежить особистісний розвиток, здатність особистості до саморегуляції поведінки й діяльності.

Обговорення. Останнім часом з'являється все більше досліджень з питань агресивності: вивчається сама сутність агресії; становлення, причини виникнення та методи управління агресивною поведінкою.

У зарубіжній психології накопичився великий досвід у вивченні агресивної поведінки людини. Початок у вивченні агресивності людини заклали роботи З. Фройда [1], який вважав цю якість невід'ємною від людської природи. Теоретичні положення розглядаються в рамках інстинктивістського (З. Фройд, К. Лоренц), біологічного (В. Гесс, Р. Джекобс, С. Меднік, Д. Олдс), фрустраційного (Дж. Долард, Л. Дуб, Н. Міллер), когнітивного (Л. Берковіц, Л. Ерон, Д. Зілманн, Л. Х'юсманн), соціального (А. Бандура, А. Басс, Р. Берон та Д. Річардсон, Б. Крейхі) підходів, кожний з яких подає своє трактування агресії.

У вітчизняній психології проблема агресії висвітлена у працях Б. С. Братуся, С. М. Єніколопова, Л. Ю. Іванової, А. А. Налчаджяна, Н. О. Ратінової, А. О. Реана, Т. Г. Румянцевої, І. О. Фурманова, О. В. Хреннікова. Дослідження цих авторів спрямовані на вивчення самої сутності агресії, умов становлення агресивної поведінки, причин її виникнення та шляхів подолання агресивних проявів у підлітків.

Деструктивний характер даного явища підкреслюється низкою наукових досліджень [2], [3], в яких агресія розглядається в контексті девіантної поведінки та злочинності (Н. В. Анікіна, С. М. Єніколопов, Л. П. Конишева, Н. О. Ратінова, В. Г. Степанов, В. В. Устінова). При цьому вітчизняні дослідники розглядають агресивного суб'єкта як такого, що інтегрує в собі внутрішні та зовнішні впливи, тоді як зарубіжні науковці (А. Бандура, Р. Уолтерс, Г. Паренс, Дж. Паттерсон, М. Раттер, А. Фройд) зосереджують увагу на пошуці окремих детермінант прояву агресії.

Разом з тим, аналіз публікацій у психолого-педагогічних виданнях дозволяє констатувати, що висвітлення питань впливу шкільних стосунків на прояви агресії учнями підліткового віку є недостатнім. Також потребує подальшого висвітлення проблема розробки та застосування ефективних

психокорекційних впливів з метою подолання агресивності в підлітків. У зв'язку з цим тема діагностики та корекції агресивності у підлітковому віці вважається недостатньо висвітленою, тому і є актуальною.

Слово «агресія» походить від латинського «aggređi», що означає «нападати» [4]. Воно здавна існує в європейських мовах, однак значення йому приділялось не завжди однакове. До початку XIX століття агресивною вважалася будь-яка активна поведінка, як доброзичлива, так і ворожа. Пізніше значення цього слова змінилося, стало більш вузьким. Під агресією стали розуміти ворожу реакцію у ставленні до оточуючих людей.

Для того, щоб зрозуміти проблему агресивності, пояснимо основні теоретичні положення стосовно агресивності, її структуру та природу. Існує безліч теоретичних обґрунтувань виникнення агресії, її природи і факторів, що впливають на її прояв. Але усі вони підпадають під наступні чотири категорії: уроджених спонукань і задатків; потреб, що активізуються зовнішніми стимулами; пізнавальних і емоційних процесів; актуальних соціальних умов у сполученні з попереднім навчанням [5].

В експериментальному дослідженні проявів агресивності в підлітковому віці брали участь дев'ятикласники загальноосвітньої школи I-III ступенів смт. Корнин. Кількість учнів складала 50 осіб серед яких 27 дівчат та 23 хлопців 13-15 років. Дослідження проявів агресивності у підлітків проводилось в 3 етапи.

Мета 1-ого етапу дослідження полягала у виявленні ознак агресивності та форм її проявів у двох груп школярів: соціально дезадаптованих (важковиховуваних) та соціально адаптованих. На цьому етапі ми застосовували наступні методики [6]: опитувальник агресивності А. Басса - А. Дарки (для виявлення показників і форм агресії); проективну методику «Неіснуюча тварина» (виявлення ознак агресії через використання феномену проєкції).

На 2-ому етапі дослідження ми вивчали структуру міжособистісних стосунків в учнівському колективі. Ці дані були необхідні нам для того, щоб визначити ступінь емоційного благополуччя підлітків в колективі, адже низький ступінь емоційного благополуччя та відчуженість підлітка в групі спонукає його до правопорушень. З цією метою ми використовували наступні методики: соціометрію, референтометрію, методику Т. Лірі (для виявлення провідного типу ставлення до оточуючих).

3-ій етап емпіричного дослідження полягав у визначенні загальної системи взаємин підлітка з оточуючими, страхів і побоювань, наявного почуття власної провини, його ставлення до минулих та майбутніх подій, власних життєвих цілей. Для цього була використана методика Л. Сакса і В. Леві «Незакінчені речення». Крім того, використовуючи методику Ч. Д. Спілберґера – Ю. Л. Ханіна, ми вивчали рівень ситуативної та особистісної тривожності підлітків, яка є однією з можливих причин виникнення та прояву агресивності у підлітковому віці.

Ми оцінювали рівень агресивності соціально дезадаптованих (1-а група) та адаптованих підлітків (2-а група) за такими параметрами [6]: фізична агресія,

непряма агресія, рівень роздратування, негативізм, образа, підозріливість, вербальна агресія і почуття провини. Загальний рівень агресивності та ворожості (індекси цих показників) у школярів 1-ої групи виявився значно вищим, ніж у підлітків 2-ої групи. У соціально дезадаптованих (1-а група) учнів були виявлені низькі показники за такими формами агресії, як: непряма агресія (33,3 %), підозра (26,7 %), образа (20 %) та роздратування (16,6 %). Зазначене свідчить про схильність підлітків 1-ої групи відкрито виявляти свої агресивні прояви та не приховувати їх.

У соціально адаптованих підлітків (2-а група) спостерігаються середні показники агресивності за такими формами агресії, як негативізм (50 %), підозра (33,3 %), невербальна агресія (46,6 %) та почуття провини (46,6 %). Такі форми агресії, як роздратування (3,3 %), непряма агресія (6,7 %) та образа (16,6 %) для цієї категорії досліджуваних мають низькі показники.

На основі аналізу результатів 1-го етапу психодіагностичного дослідження ми виділили дві групи підлітків. До складу 1-ої групи ввійшли соціально дезадаптовані учні з високим рівнем загальної агресивності та ворожості, до складу другої – соціально адаптовані підлітки з низьким рівнем загальної агресивності та ворожості. Надалі ми будемо розглядати результати дослідження агресивності у підлітків та її проявів саме в цих 2-ох підгрупах.

Порівняльний аналіз результатів емпіричного дослідження вказаних вище груп підлітків за методикою «Неіснуюча тварина» дозволив виявити істотні відмінності у малюнках соціально дезадаптованих та адаптованих школярів. У 1-ої групи підлітків в малюнках часто зустрічаються агресивні прояви, емоційна напруга, тривожність, прояви вербальної агресії, негативного сприйняття світу. У представників 2-ої групи ці прояви зустрічаються значно рідше.

На другому етапі ми вивчали структуру міжособистісних відносин в учнівському колективі і визначали ступінь емоційного благополуччя підлітків в колективі. Незадовільні взаємовідносини можуть спонукати до вияву агресивних тенденцій в підлітковому віці. Тому для вивчення міжособистісних відносин в шкільному колективі ми проводили соціометричне дослідження. При аналізі соціограми ми помітили формування у класі мінігруп, що може свідчити про відчуженість зазначених груп від всього класу. Крім того, ми проаналізували вибори, що зробили підлітки обох груп. Такий аналіз виборів в 1-й та 2-й групі дає змогу зрозуміти, як підлітки з різним рівнем агресивності обирають один одного для спільної діяльності, та кому з однолітків вони надають перевагу, чи користуються взаємністю.

60 % агресивних підлітків не обрали нікого. Це може свідчити про відсутність достатніх міжособистісних відносин як з членами своєї групи, так і з неагресивними підлітками. Зазвичай такі стани супроводжуються відчуженістю та усамітненням від колективу. 40 % підлітків з 1-ої групи виявили прагнення спілкуватись з підлітками 2-ої групи. Це може свідчити про бажання встановлювати міжособистісні відносини з ними, але вказує на їх нестійкість.

Крім того, один з цих агресивних підлітків зробив вибір і у своїй групі, але лише в другу чергу. Таким чином, зрозуміло, що підлітки з агресивної групи надають перевагу у спілкуванні саме неагресивними товаришам. Вони намагаються встановлювати з ними більш-менш стійкі міжособистісні стосунки.

З метою вивчення емоційного благополуччя підлітків, системи ціннісних установок дітей і ступеня їх реалізації в тих відносинах, які пов'язують підлітка з ровесниками в класі, ми використовували референтометрію. Так, з'ясувалося, що для агресивних підлітків (1-а група) референтними особами виявились неагресивні підлітки (2-а група). Така тенденція спостерігається у 80 % підлітків, тобто агресивні підлітки прагнуть реалізуватися у відносинах з неагресивними підлітками, їхня оцінка є для них вирішальною. Неагресивні, соціально адаптовані підлітки як референтних осіб найчастіше обирають підлітків зі своєї групи. Така тенденція спостерігається у 80 % підлітків. Вони виявились значимими, на їхню оцінку орієнтуються при встановленні міжособистісних стосунків.

З метою вивчення уявлень підлітків про себе і своє ідеальне «Я», а також для вивчення взаємостосунків у класі ми використовували методика міжособистісних стосунків Т. Лірі. Були виявлені відмінності у результатах представників 1-ої та 2-ої груп за даною методикою. Найбільш високі показники підлітки 1-ої групи продемонстрували за такими типами ставлення до оточуючих, як егоїстичний, агресивний та підозрілий. Учні 2-ої групи мають високі показники за дружелюбним типом ставлення до оточуючих. У них спостерігається також тенденція до зростання за такими типами, як підлеглий, залежний, авторитарний. Порівняльний аналіз особистісних властивостей соціально дезадаптованих (з високим рівнем агресивності) та соціально адаптованих (з невисоким рівнем агресивності) підлітків передбачав, насамперед, виявлення рівня ситуативної та особистісної тривожності даних груп школярів за методикою Ч. Д. Спілбергера – Ю. Л. Ханіна.

З метою встановлення характеру взаємозв'язку рівня ситуативної та особистісної тривожності підлітків і їхнього рівня форм агресії за методикою А. Басса - А. Дарки було проведено кореляційний аналіз. Це дозволило встановити існування тісного статистично значущого зв'язку між рівнем особистісної тривожності підлітків і їхнім рівнем фізичної та вербальної агресії. Це дає підстави дійти висновку, що між рівнем особистісної тривожності та фізичної та вербальної агресії існує тісний функціональний зв'язок.

Для дослідження визначення загальної системи відносин підлітка з оточуючими була використана методика Л. Сакса і В. Леві «Незакінчені речення». Були виявлені якісні відмінності між представниками 1-ої та 2-ої груп досліджуваних. Аналіз результатів дослідження за даною методикою дозволяє констатувати, що агресивні підлітки вороже ставляться до дорослих, виявляють непокору у спілкуванні. Така поведінка породжує тривогу і страх за можливе покарання. Крім того, такі підлітки почуваються винними за те, що так вороже ставляться до оточуючих. Ставлення до друзів також не має позитивної

спрямованості. Постійне переживання таких станів викликає соціальну дезадаптацію у агресивних підлітків.

У 2-ій групі підлітків (неагресивних) виявлено відсутність негативного ставлення у будь-якій сфері. Позитивну оцінку підлітки отримали у таких сферах: ставлення до майбутнього, ставлення до друзів, ставлення до свого минулого, ставлення до сім'ї, ставлення до керівництва та ставлення до однокласників. У цьому випадку можемо говорити, що неагресивні підлітки почувають себе більш захищеними, в них добре налагоджені соціальні зв'язки з дорослими. Отже, ми бачимо, що агресивні реакції завжди супроводжуються негативними переживаннями страху і тривоги, порушенням соціальних зв'язків і міжособистісних взаємин та, як наслідок, супроводжуються соціальною дезадаптацією.

З метою подолання агресивних тенденцій у поведінці була розроблена програма психокорекційної роботи. У ході виконання корекційної програми ми використовували серію психологічних ігор, вправ, інформаційних повідомлень. Після проведення психокорекційних впливів, спрямованих на зменшення проявів агресивності у підлітків та формування навичок ефективної взаємодії з оточуючими, ми знову оцінювали рівень агресивності неповнолітніх. На основі статистичного аналізу, проведеного за t-критерієм Стьюдента, виявлено статистично достовірні відмінності середніх величин показників загального рівня агресивності за методикою А. Басса - А. Дарки до та після психокорекційної роботи ($\bar{x}_1 = 19,2$, $\bar{x}_2 = 11,4$, $\bar{x}_1 > \bar{x}_2$ при $p \leq 0,05$). Ми одержали статистично достовірні відмінності середніх величин показників рівня ворожості за даною методикою ($\bar{x}_1 = 13,4$, $\bar{x}_2 = 8,9$, $\bar{x}_1 > \bar{x}_2$ при $p \leq 0,05$). Дані результати свідчать про ефективність проведеної психокорекції.

Висновки. Порівняльний аналіз результатів емпіричного дослідження форм проявів агресивності двох груп підлітків (соціально адаптованих та дезадаптованих) дозволив виявити якісні та кількісні відмінності особливостей їх агресивної поведінки.

У соціально адаптованих учнів середнього шкільного віку виявлено схильність проявляти агресію в прихованій формі (непряма агресія, роздратування, почуття провини, негативізм). Соціально дезадаптовані підлітки мають схильність до відкритих форм агресивного реагування (переважання фізичної та вербальної агресії). Для порівняння рівня вираженості форм агресії вказаних вище груп підлітків був застосований статистичний аналіз, проведений за t-критерієм Стьюдента. Була виявлена статистична різниця показників соціально дезадаптованих та адаптованих підлітків на рівні $p < 0,01$ для таких форм агресії, як фізична та вербальна агресія. Для інших форм агресії статистично достовірної різниці між діагностичними показниками не було виявлено.

Емпіричне дослідження виявило також низький ступінь емоційного благополуччя та відчуженість соціально дезадаптованих підлітків з високим рівнем агресивності в учнівському класі, що спонукає їх до правопорушень. Соціально дезадаптовані підлітки з низьким та середнім рівнем агресивності мають значно вищий соціальний статус і престиж у групі ровесників.

З метою встановлення характеру взаємозв'язку рівня ситуативної та особистісної тривожності підлітків і їхнього рівня форм агресії за методикою А. Басса - А. Дарки було проведено кореляційний аналіз. Це дозволило встановити існування тісного статистично значущого зв'язку між рівнем особистісної тривожності підлітків і їхнім рівнем фізичної та вербальної агресії. Це дає підстави дійти висновку, що між рівнем особистісної тривожності та фізичної та вербальної агресії наявний тісний зв'язок.

Переважаючі у певної частини підлітків агресивних тенденцій у поведінці, що породжує їхню соціальну дезадаптацію, зумовлюють необхідність проведення спеціальної психокорекційної роботи, яка базується на готовності школярів до особистісного самовизначення з метою активізації механізмів саморозвитку зростаючої особистості. Таким чином, можемо сказати, що прояви агресії в підлітковому віці, які часто заважають соціалізації, встановленню оптимальних міжособистісних відносин та викликають соціальну дезадаптацію, можуть бути пом'якшені або значно зменшені за умов використання адекватних психокорекційних заходів. Нами було встановлено, що показники окремих форм агресії, які були високими, знизилися, у деяких випадках значно. У групі підлітків з переважно високими показниками рівня агресії зменшились показники фізичної агресії, непрямой агресії, рівня негативізму. Показники образи та підозри залишились незмінними на помірному рівні. Прояви вербальної агресії також набули стійкого помірного рівня. Наше вивчення даного питання не є вичерпним, тому перспективу нашого подальшого дослідження ми вбачаємо у поглибленні та удосконаленні психокорекційної роботи з агресивними підлітками.

Література

1. Freud, S. Libidinal Types: The Psychoanalytic Quarterly, V1, 1932.
2. Леонтьев А. Н. Проблемы развития психики / А. Н. Леонтьев. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1972. – 573 с.
3. Личко А. Е. Подростковая психиатрия / А. Е. Личко. – М.: Медицина, 1985. – 416 с.
4. Бандура, А. Подростковая агрессия [Текст] / А. Бандура, Р. Уолтерс – М.: ЭКСМО-Пресс, 2000. – 509 с.
5. Кравцова Е. Е., Нурахонова А. А. Как помочь детям преодолеть трудности в поведении / – Кравцова Е. Е., Нурахонова А. А. – Минск., 1987. – 365 с.
6. Райгородский Д. Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты. Учебное пособие / Редактор-составитель Д. Я. Райгородский. – Самара: Издательский Дом «Бахрах-М», 2011. – 672 с.

7. Семенюк Л. М. Психологические особенности агрессивного поведения подростков и условия его коррекции / Л. М. Семенюк. – М.: ТЦ Сфера, 2006. – 96 с.

Транслітерація

1. Freud, S. Libidinal Types: The Psychoanalytic Quarterly, V1, 1932.
2. Leont'ev, A. N. (1972). Problemy razvitiya psihiki [Problems of the development of the psyche]. M.: Izd-vo Mosk. un-ta [in Russian].
3. Lichko, A. E. (1985). Podrostkovaja psihiatrija [Adolescent psychiatry]. M.: Medicina [in Russian].
4. Bandura, A. & Uolters, R. (2000). Podrostkovaja agresija [Adolescent aggression]. M.: JeKSMO-Press [in Russian].
5. Kravcova, E. E., Nurahonova, A. A. (1987). Kak pomoch' detjam preodolet' trudnosti v povedenii [How to help children overcome their behavioural problems]. Minsk [in Russian].
6. Rajgorodskij, D. Ja. (2011). Prakticheskaja psihodiagnostika. Metodiki i testy [Practical psychodiagnosics. Methods and tests]. Camara: Izdatel'skij Dom «Bahrah-M» [in Russian].
7. Semenjuk, L. M. (2006). Psihologicheskie osobennosti agresivnogo povedenija podrostkov i uslovija ego korrekcii [Psychological peculiarities of adolescents' aggressive behaviour and the conditions of its correction]. – М.: TC Sfera [in Russian].

Dmitrieva S., Machushnyk O.

ADOLESCENT AGGRESSION AND WAYS OF ITS CORRECTION

The changes in the life of a modern Ukrainian society are characterized by the presence of challenges not only in the socio-economic and political domains, but also in the moral and psychological ones. The instability of the economy, the destruction of the old system of values, the decline in the standard of living of a large part of the population in the country creates internal conflicts, emotional tension, and aggression. An increase in child and adolescent aggression presents a particular concern. In this context, psychological and pedagogical science is particularly interested in research aimed at finding ways to prevent and overcome aggressive tendencies in the behavior of children and adolescents. The facets, concept definition, identification of the functions of aggression, its external and internal determinants, factors that determine the manifestations of aggression, the identification of age and individual characteristics of aggressive trends in behavior and ways to prevent it are in the centre of scientists' attention.

The purpose of the research is to study the age-old peculiarities of manifestations of aggression in adolescence and to determine the possibilities for their correction in behavior and activities.

To achieve the goal and solve the tasks we have used theoretical (analysis of scientific literature on the problem under study) and empirical methods (observation, testing, conversation, projective methods), methods of mathematical processing of

study results (correlation analysis, statistical analysis conducted based on Student's t-test).

At the first stage of the empirical study, signs of aggressiveness and the form of its manifestations in socially adapted and disadapted adolescents have been revealed. At the second stage, a comparative analysis of the structure of the interpersonal relationships of these groups of adolescents has been carried out. At the third stage of psychological research, comparative analysis has been conducted on the definition of personal characteristics of socially disadapted (with a high level of aggressiveness) and socially adapted (with a low level of aggressiveness) adolescents.

Key words: *aggressiveness, aggression, aggressive behavior, adolescent age, social disadaptation.*

Дмитрієва Світлана – кандидат психологічних наук, доцент, завідувач кафедри загальної, вікової та педагогічної психології Житомирського державного університету імені Івана Франка;

Мачушник Олена – асистент кафедри загальної, вікової та педагогічної психології Житомирського державного університету імені Івана Франка.

УДК 159.9.01

Журавлева Л. П., Дончев Ф. А.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ ТРАНСГУМАНИСТИЧЕСКОГО МИРОВОЗЗРЕНИЯ

В статье рассматривается процесс становления трансгуманизма как развития философско-психологических концепций экзистенциализма и гуманизма. Предметом данного исследования являются философско-психологические аспекты трансгуманизма как рационалистического мировоззрения. Целью статьи является теоретическо-методологическое исследование эволюции философско-психологических концепций экзистенциализма и гуманизм как базиса генезиса трансгуманистического мировоззрения. Процесс развития трансгуманизма позиционируется, как ответ на растущие темпы научно-технологического прогресса, который подкреплен социально-экономической реакцией на использование его продуктов. При этом само мировоззрение трансгуманизма открывает новые возможности для понимания и исследования природы человека. Процесс появления новых феноменов актуализирует соответствующие теоретико-методологические исследования и необходимость формирования релевантного понятийно-категориального аппарата. Доказывается, что трансгуманистическое мировоззрение является следствием интеграции развития основных положений гуманизма и экзистенциализма. Результаты исследования представлены в виде положений, описывающих философско-психологические аспекты трансгуманизма: человек имеет право на